Михайло С. Грушевський

ЯК Я БУВ КОЛИСЬ БЕЛЕТРИСТОМ *

Сорок літ тому в фейлетонах львівського «Діла» за 1885 рік, ч. 66-8 було надруковане моє оповідання «Бех-аль-Джуґур», написане на початку того року, в місяці лютім. Нумери газети з сим оповіданням одержав я кілька років пізніше, і навіть докладної відомости про те, що і де друкувалося, довго не мав, але мені досить було, що мої перші оповідання, післані під весну того року на руки Ів. Сем. Нечуя-Левицького, були передані ним до Львова для надрукування, значить були признані вартими друку.

Повідомляючи мене про се, покійний Іван Семенович написав, що в Херсоні ладиться літературний Збірник і дав мені адресу покійного Дмитра Васильовича Марковича, що служачи тоді в Херсоні, був одним з ініціяторів Збірника (чи головним таки зачинителем сього діла), щоб післав йому щось до друку. Я післав йому оповідання «Бідна дівчина», написане літом того ж таки 1885 року і Маркович в скорості повідомив мене, що оповідання прийнято до збірника «Степ», і пішло вже до цензури. Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се моє покликання, та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелилася передо мною ясно і виразисто.

Се був великий момент у моїм житті. Мені тоді скінчилось дев'ятнадцять літ, і я був в останній клясі гімназії. Батько педагог з професії і покликання, умисно віддав мене до школи пізно, до кляси значно нижчої, ніж яку я вмів, аби я не мав труднощів у науці; і вона справді не завдала мені труду, хоч я вважався кращим учеником не тільки своєї кляси, але й цілої гімназії. Я мав багато вільного часу і, ставши бібліотекарем великої і гарної гімназійної бібліотеки (вона обслуговувалася самими гімназистами, під номінальним наглядом офіційного бібліотекаря), я, можна сказати, плавав у книжному морю і впивався ним.

Письменство, літературна праця ввижалась мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадсько-

---

* На цьому місці передруковуємо автобіографічний нарис М. Грушевського «Як я був колись белетристом», який появився у формі передмови до збірки його оповідань, *Під зорями*, Київ, В-во Рух, 1928, стор. 5—18.

Цей нарис містить цінний матеріял для пізнання літературних зацікавлень історика і його світоглядових шукань.

го обов'язку, прищіплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя — вести роботу на ниві українського письменства в інтересах українського життя.

Обставини зложились так, що мої батьки, щиро прив'язані до рідної Київщини, опинились на Кавказі, серед російської і зросійщеної людности, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше моєї матері. Він використовував сі об'їзди на те, щоб скріпити і поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної красоти, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не бувши активним українцем у теперішньому розумінні, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, та передавав се мені. Тільки те, що його спокійній, чесній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мислення, уяви й чуття. Я був самітнім, мрійливим молодиком, загруженим у свої внутрішні переживанння; годинами мірячи чи то стежки батьківського садка, чи то порожній, незвичайно до в'язничного схожий, гімназійний двір, вимріював я довгі фільми своєї будучої діяльности: образи, розмови, такі яскраві, що вони приводили мене до повної втоми і вичерпання, — а руховою силою того всього був звичайно мотив національний.

Відірвання від рідного краю, постійне перебуванння серед чужородців (я був пенсіонером гімназії в Тіфлісі, де буквально не було ні одного українця, — а й поза гімназією не знаходив нікого), з другого боку — незвичайно різнобарвний національний склад людности, серед котрої доводилось обертатись, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом, — все се екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком моїх дум та емоцій. Мета, зміст і щастя життя уявлялося мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню. Я був знайомий з історією відродження слов'янських народів. «Исторія Словянских Литератур» Пыпина й Спасовича належала до найбільш дорогих мені книг: В «Ист. Вестнике» я відшукав начерки з історії нової української літератури покійного М. І. Петрова, читав і перечитував їх з залассям. Навпаки, «Задачи Украинофильства» Костомарова наповняли мене тяжким сумом. Недоробленість українського відродження, розпорошеність інтеліґенції, занедбання нею свого обов'язку перед без'язикою і безсовістньою народною масою, відречення від славного минулого, від скарбів рідної народности, здавались мені всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живі покоління — поскільки б вони не захотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститись.

Справа при тім уявлялась мені, як у всіх тих історіях національних відроджень, — головно з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мис-

тецької і наукової. Розуміється, основним змістом того являлись визвольні, демократичні, дещо соціялістично забарвлені Кирило-Методіївські ідеї — так як інтеґральним змістом російської культури мислилися ідеї Белінського і Щедріна, народництво 1840—60 років і т. д. Але дальше моя думка не заглиблялась. У мене не було знайомих ні з революційних російських гуртків, ні з радикальних українських. Діяльність української еміґрації і її розходження з київською громадою зіставались мені цілком невідомими. Програма діяльности таким чином дуже спрощувалась.

І так спровадивши собі з Киева кількох книжок, які можна було купити на тодішнім безконечно убогім київськім ринку, з «Киевською Стариною» в руках, котру сюрпризом виписав для мене батько (ніяких українських видань у місцевих бібліотеках, розуміється, не було) — я постарався використати вакації 1884 р., щоб вправитись в українську літературну роботу, або, краще сказати, в процес українського писання. Пригадую собі таке перше оповіданння «Страшний Свідок», чистої води пробу пера, на цілком пусту романтичну тему, котрої архаїчну шаблонність я сам відчував, але просто брав як «сочинение на заданую тему». Потім була більш серйозна проба, оперта на власних дуже болючих переживаннях: «Остання кутя», — де я хотів змалювати поезію українського різдвяного обряду. Далі дещо з соціяльної сатири — «Унтерофіцер Трохим Скавучак», коли не помиляюсь: тип до крайности задоволеного з своїх талантів і успіхів малоросійського унтерофіцера — за моделю служив мені один «дядька» нашого гімназійного пенсіону. Нарешті серію сих перших «проб пера» вінчав отой екзотичний образок «Бель-аль-Джугур» — на тему тодішньої окупації англійцями Судану і боротьби з повстанням Магді і приборканння місцевої магометанської людности. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати свому оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніяльних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлуататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне. В сій гадці поза моїм внутрішнім переконанням мене підтримував прихильний відзив найбільш авторитетного з учителів нашої гімназії М. В. Горнєва, з котрим я був у приязних відносинах і читав йому сі свої початкові оповідання.

Тому я рішився післати їх на перегляд, відзив і вжиток І. С. Нечуя-Левицького з котрим я списався, прочитавши в тих же начерках Петрова, що він займе посаду учителя в Кишенівській гімназії. В тодішній літературній ґенерації се була найбільш визначна і для мене приступна фіґура, і я рішився віддатися під її патронат. Побоючись провалу, я підписав першого листа якимсь криптонімом і просив відписати на ім'я одного з своїх товаришів. І яка ж то була радість для мене, коли тижнів через два сей мій товариш подав мені грубенького

листа, акуратно надписаного округлим, розлізлим письмом вічно хорого письменнника і запечатаного для більшої дискреції великою червоною печаткою. Я цілком ясно бачу сю коверту, написану слабосилою рукою, блідим, вилинялим чорнилом, і переживаю той буйний приплив радощів, що мене тоді обхопили. Я ввійшов у літературні зв'язки, у мене есть знайомий, патрон — визначний український письменник. Він висловляв мені цілком серйозно, не як школяреві, а як письменникові свої гадки. Я міг вповні покластись на нього, і я повірив йому мої проби пера і моє перше літературне досягнення, мого «Бель-аль-Джугура», і відкрив йому моє ім'я. Я почув себе літератором. Я знайшов себе і свій шлях у життю.

Листування з Дм. Вас. Марковичем не дало вже мені того вдоволення, як листи Ів. Сем. Нечуя — в них не було такого сердечного єлею, що в автора «Хмар». Але нічого! Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчував себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати якінебудь дрібні колючки.

Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра! Я був белетристом всього лише кільканадцять місяців. Надійшла катастрофа — так само глибоко відчута, як і се моє перше і останнє літературне щастя. Щоб зрозуміти його відповідно, треба б мати поняття, наскільки екзальтованим мрійником я тоді був. Я вступив у стадію приготування до екзамену зрілости (матури). Не вважаючи на те, що я й так був прегарно приготований, я повернувся з Різдва 1885 року, засів за підручники так, наче передо мною не було іншої мети, як задивувати екзамінаційну комісію. Атмосфера взагалі була повищена. Випуск того року вважався небувалим в історії гімназії багатством здібних, а може не так і здібних, як добре вишколених випускників (абітурієнтів). Наш покійний директор Лев Львович Марков, великий амбітник, наперед пишався результатами сеї матури, і чого ніколи не бувало — наперед виписав медалі для абітурієнтів, щоб роздати їх парадою при закінченню матури. П'ять золотих медалів, ви подумайте! Сього ще не бачив не тільки Тіфліс, але й ціла Кавказька округа, відколи стояв світ. Я, як перший ученик гімназії, відложив усе набік, не поїхав навіть на Великдень додому — річ цілком неймовірна. В мені було щось із вдачі факірів, з їх нахилом і замилуванням до якнайбільших напружень волі, і я тепер напружував її на се марне завдання — матурального рекорду. І раптом прийшов провал, — який провал, кат його забери!

Традиційним спортом для матуристів було викрасти тексти випускних тем (клявзур). Тому, що вони окружались незвичайним секретом, вироблялись радою попечителя для цілої округи і з усякими обережностями передавалися в гімназії, однакові для всіх. Се було спортом так само для гімназії цілої округи — викрасти сей секрет. Вважалося, що та гімназія, що сей секрет відкриє і передасть іншим, робить свого роду професійну послугу цілій матуральній верстві. Се був свого роду клясовий обов'язок матуристів супроти кляси директорів і

учителів. На се збирались гроші, велись секретні зносини, вигадувались чисто пінкертонівські штуки. І от сим разом се вийшло наверх і окошилось на нашій гімназії, а в нашій гімназії особливим тягарем лягло на мені — першому ученикові гімназії, — округи і т. д. власне, за сю першість. Директор і вся інша гімназійна братва не чули себе з роздражнення й гніву. Такий прегарний, чудово вишколений і приготований випуск! На бісового батька були йому потрібні сі матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Се правда: теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповів. Але проте наша гімназія — перша гімназія округи — оскандалилась. Неприятелі амбітного нашого директора постарались роздмухати се. Директор і учителі не виходили з жалю. Замість триюмфу, так ганьба. Нас позбавили медалів, нас трактували як ледащо.

«Вам хотіли зробити параду, а тепер ви тікаєте, «как воры», — роздражнено дошкулював нам наш власний наставник Окропір Елізбарович Хевтсуріяні своїм грузинським акцентом. І хоч як ми були прибиті, ми не могли стриматись від приємности повторяти сю фразу його акцентом, що нас так потішав, — не вважаючи на страх, який на нас наводив сей яфетит своєю непогамованою вдачею.

Я незвичайно глибоко, повищено — вражливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію! До біса всі честолюбні пляни! Вони будувались на літературі, на мистецтві — до ката літературу, до ката писання! Се одно ласкотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулятне виконування обов'язків — і більше нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал, треба привчити себе до ганьби і поневірки. Я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста.

Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був у монастир, на твердий послух, і викликав би подив нічними стояннями і безнастанними молитвами. Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну, але проходив її на філологічному факультеті київського університету, реформованому за уставою 1884 року. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет і яку ненависть викликала до себе клясична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий плян предмети їх спеціяльности. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я вже, вибравши для себе спеціяльність української історії, змусив себе — тому, що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало — з незвичайною совісністю студіювати латинських і грецьких клясиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб убити всякий громадський інтерес у студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін, що їх інтересували, до студій граматики, метрики і всякої іншої схоластики. Я знав, що такі мої пильні заняття, мої аскетичні крайності, моя пунктуальність у виконанню нових університетських приписів викликають хибні толкування, підо-

зріння в кар'єризмі і т. д. Я вважав се для себе моральною школою. Я в душі був революціонером, рішився йти пробоєм против усіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рамцях, а закордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребую, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна. Вона вимагала самовідречення — се те, що було мені потрібне.

В тім безповоротно загибли мої пляни. Довгий час я не читав навіть белетристики, не тільки що не писав. Пізніше дозволив собі дещо, але не друкував нічого. З писань моїх університетських років я потім надрукував оповідання «Неробочий Іван Кривий»: белетристичне оброблення одного судового рішення. З переїздом до Львова, коли навколо завелось стільки об'єктивно даних, а не мною самим вимірених собі прикростей і клопотів, мій аскетичний ригоризм ослаб, і я писав часто, друкуючи в «Зорі» і «Літературно-Науковому Вістнику».

Новою хвилею прийшла на мене охота до писання після першої революції серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої й тривожної діяльности, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Але я вже не дивився на се белетристичне письменство як моє громадське діло: сі колишні мрії відійшли безповоротно. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли лишитись «зачиненими дітьми» моєї думки.

Так з'явились речі, зібрані потім під спільними назвами «Sub divo» і «З старих карток».

Може вони збудять і тепер у кімнебудь подібні рефлекси, зворушать не безплідно чию-небудь увагу. Як ні — нехай зістануть «людським документом» свого часу.